

JANUSZ FRYKOWSKI

Zespół Szkół nr 1 im. Bartosza Głowackiego w Tomaszowie Lubelskim

*Z dziejów parafii unickiej pw. Protekcji Najświętszej Maryi
Panny w Podhorcach w powiecie tomaszowskim w świetle
XVIII-wiecznych wizytacji kościelnych**

Pierwsza, pośrednia wzmianka o Podhorcach¹ z 1409 r. wiąże się z Mikołajem z Podhorzec (herbu Belina, przydomek „Dusza” – przyp. red.), który był jednym z fundatorów uposażenia dla kościoła w pobliskim Gródku. Konkretna informacja o Podhorcach jest o 16 lat późniejsza. Dotyczy ona aktu nadania wsi. Mianowicie, Ziemowit IV, książę mazowiecki i bełski przed 1426 r. nadał jej część Michałowi Motyczce, mieszczaninowi ze Szczebrzeszyna². Stąd też można przypuszczać, że wieś ma starsze korzenie, zapewne jeszcze XIV-wieczne. Pod względem administracyjnym przynależna była do województwa bełskiego, które do 1462 r. tworzyło oddzielne księstwo, podległe książętom mazowieckim. Po śmierci księcia Władysława II (ostatniego księcia z płockiej linii Piastów mazowieckich), ziemia bełska, jako odrębne województwo, weszła w skład Korony. Pierwotnie województwo to dzieliło się na pięć powiatów: bełski, buski, grabowiecki, horodelski i lubaczowski, z zastrzeżeniem, że powiaty bełski i lubaczowski w 1531 r. zostały połączone w jeden –

* W tekście dokonano skrócenia informacji o charakterze ogólnym (przyp. red.).

¹ Szerzej o dziejach wsi Podhorce zob. A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Wrocław 1991 (przyp. red.).

² *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5: *Dokumenty z lat 1401-1440*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, nr 1223, 1361. Więcej o historii tej wsi zob. J. Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2004, s. 384-385.

bełski³. Pewne jest, że w XVI-XVIII w. Podhorce były częścią składową województwa bełskiego, w ramach którego funkcjonowały do I rozbioru Polski. Pod panowaniem austriackim Podhorce znajdowały się do 1809 r. Wówczas to, w wyniku powiększenia Księstwa Warszawskiego, wieś znalazła się w jego granicach. Kolejna zmiana przynależności Podhorzec miała miejsce w 1815 r., kiedy to na kongresie wiedeńskim z części ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie, zależne od Cesarstwa Rosyjskiego. W granicach Imperium Romanowów przedmiotowa wieś pozostawała do wybuchu I wojny światowej. Obecnie wieś Podhorce położona jest na północnym skraju gminy Tomaszów, w centralnej części powiatu tomaszowskiego, w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego.

Ze względu na to, że Podhorce położone były w województwie i w powiecie bełskim, jego ludność poddana była oddziaływaniu dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: prawosławnej eparchii chełmskiej (po 1596 r. unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały, zamieszkiwała je ludność obydwu wyznań, a po 1596 r. – zarówno dwóch wyznań, jak i dwóch obrządków⁴.

Prawosławna diecezja chełmska funkcjonowała do 8 października 1596 r., kiedy to w Brześciu nad Bugiem metropolita Michał Rohaza wraz z częścią hierarchów, w tym władyką chełmskim, Dionizym Zbirujskim, ogłosił przyjęcie unii. Dionizy został pierwszym unickim biskupem chełmskim⁵. Chełmska diecezja unicka pierwotnie obejmowała obszar ziemi chełmskiej, województwa bełskiego (bez okolic Lubaczowa), a także licznych enklaw-parafii⁶. Organizacyjnie dzieliła się na dwa oficjalaty (chełmski i bełski), te z kolei na 13 oraz 22 dekanaty. W granicach dekanatów funkcjonowały parafie, których liczba, zależnie od okresu, była różna (w 1772 r. było

³ Z. Głoger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903, s. 226; *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 2: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 2: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1903, s. 20.

⁴ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm 1999, s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48-58; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, kol. 132.

⁵ O unii brzeskiej zob. E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa 1996; *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998; K. Soczyński, *400-lecie unii brzeskiej*, Warszawa 1996; *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin-Supraśl 2012, *Acta Collegii Suprasliensis*, t. 14; *Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy, Toruń, 28 XI 1996 – 5 I 1997 r.*, red. M. Woźniak, Toruń 1997; *Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum odbytego w Wyższym Seminarium Duchownym w Radomiu 19 IV 1997 r.*, red. A. Hejda, Radom 1998; *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Praca zbiorowa*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994.

⁶ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1970, s. 863.

ich 542)⁷. Po pierwszym rozbiórze południowe tereny diecezji, stanowiące około 2/3 jej dotychczasowej powierzchni, zostały zajęte przez Austrię. W ramach dostosowywania organizacji kościelnej do nowego podziału administracyjnego monarchii habsburskiej w 1784 r. tereny te włączono do eparchii lwowskiej i przemyskiej. Dalsze zmiany granic unickiej diecezji chełmskiej nastąpiły na skutek trzeciego rozbioru, w którego wyniku eparchia utraciła tereny położone na prawym brzegu Bugu. Kolejne zmiany granic diecezji nastąpiły podczas wojen napoleońskich, a ostatecznie ukształtowały się po kongresie wiedeńskim. Podlegały jej wówczas wszystkie parafie unickie w Królestwie Polskim oraz parafia w Wolnym Mieście Krakowie⁸.

Po zawarciu unii brzeskiej Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Prawa Cerkwi prawosławnej zostały ponownie uznane dopiero przez sejmy w latach 1607 i 1609. Stosunki między obydwoma Kościołami nie układały się najlepiej, zaś apogeum wrogości miało miejsce w 1623 r., kiedy to został zamordowany Jozafat Kuncewicz, unicki arcybiskup połocki, uznany później za świętego i patrona unii⁹. Sytuacja nie uległa zmianie nawet po śmierci Zygmunta III, głównego rzecznika polityki popierania unii i ograniczania praw prawosławia. Dopiero wybór na króla Władysława IV w 1632 r. doprowadził do uspokojenia stosunków pomiędzy prawosławnymi a unitami. Nowy władca w *pactach conventach* zobowiązał się zezwolić na działalność metropolii kijowskiej, zgodził się też na wybór metropolity według dawnych praw i na wyświęcenia biskupów przez patriarchę konstantynopolitańskiego na mocy przywileju królewskiego. Postanowienia te zostały zatwierdzone przez sejm w 1635 r. W tym samym roku także unicy wystarali się o przywilej, który zagwarantował im dotychczasowy stan posiadania. Z tego też powodu nastąpił podział cerkwi i monastyrów znajdujących się w królewskich państwach pomiędzy unitów i prawosławnych, i tym samym dokonał się i utrwalił formalny podział Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Względny spokój między obydwoma wyznaniem zakończył się w 1648 r. wraz z wybuchem wojny z Kozakami i w jej następstwie – w 1654 r. z Rosją. Klęski poniesione przez wojska polskie doprowadziły do wzrostu znaczenia prawosławia i widma całkowitej likwidacji unii. Kościół unicki, choć osłabiony, przetrwał ten burzliwy okres. Kończący wojny rozejm w Andruszowie w 1667 r. pozbawił unitów diecezji smoleńskiej, ale umożliwił im powrót do połockiej. Natomiast utrata na rzecz Rosji lewobrzeżnej Ukrainy wraz z Kijowem osłabiła prawosławie w państwie polsko-litewskim. Nie bez znaczenia dla dalszego funkcjonowania unii była przychylna dla niej polityka szlachty, a także osłabienie kozactwa, które dotychczas dawało silne oparcie polityczne i militarne Kościołowi prawosławnemu¹⁰. W wyniku

⁷ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 45; i dem, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 117-125.

⁸ H. Dylągowa, *op. cit.*, s. 94.

⁹ A. P. Dydyecz, *Opisanie odnalezienia relikwii św. Jozafata Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów doczesnych szczątków*, „Rocznik Białkopodlaski” 2004, t. 12, s. 159-176.

¹⁰ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 852-853.

zawartego w 1686 r. pokoju wieczystego między Polską a Rosją metropolie kijowskiemu zostało przyznane zwierzchnictwo nad Kościołem prawosławnym w Polsce, a ludność prawosławna otrzymała wolność wyznania i prawo swobodnego kontaktowania się z metropolią w sprawach cerkiewnych. Konsekwencją tych postanowień były częste interwencje rządu rosyjskiego w sprawach o naruszenie praw prawosławia, bardzo często oparte na domniemaniach.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania Cerkwi unickiej miał odbyty w 1720 r. synod w Zamościu, który usankcjonował wprowadzone wcześniej zmiany i wprowadził nowe, upodabniające obrządek unicki do łacińskiego. Wówczas to ustanowiono uroczystość Bożego Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu, tzw. tabernakulum. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonków. Ponadto odprawiano Drogę Krzyżową, Gorzkie Żale, odmawiano różaniec i koronki. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że cerkwie wznoszone w drugiej połowie XVIII w. były najczęściej pozbawione ikonostasu. Kapłanom nakazano głosić kazania i wyklądać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod zobowiązał też kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół. Wprowadzono wówczas także dalsze ograniczenia władzy dziekanów, która odtąd sprowadzała się jedynie do sprawowania przez nich funkcji administracyjno-kontrolnych¹¹.

W wyniku rozbiorów unicy znaleźli się w zaborze rosyjskim i austriackim. Pod rządami habsburskimi zwano ich grekokatolikami i traktowano na równi z rzymskimi katolikami. Oba obrządki zostały objęte systemem rządów józefińskich, polegających na bardzo silnym podporządkowaniu Kościoła państwu. Zdecydowanie gorzej przedstawiała się ich sytuacja w zaborze rosyjskim. Zaborca uważał, że unię zawarto nieprawnie i traktował unitów jako wyznawców przemocą odłączonych od Kościoła prawosławnego. Planowa akcja nawracania unitów zaczęła się już po II rozbiorze, zaś jej efektem było przyłączenie w 1839 r. Kościoła unickiego w granicach Cesarstwa Rosyjskiego (na obszarze Ziem Zabrzanych – przyp. red.) do Cerkwi prawosławnej. Istnienie Kościoła unickiego w całym zaborze rosyjskim (tj. także w Kongresówce – przyp. red.) zostało ostatecznie przerwane w 1875 r., kiedy to cesarz, Aleksander II, ogłosił jego włączenie do Cerkwi prawosławnej.

Jednostką ułatwiającą zarząd eparchiami Kościołów wschodnich była protopopia (protoprezbiteria), odpowiednik dekanatu w Kościele łacińskim, na czele której stał protopop. Początkowo sprawował on władzę sądowniczą (utracił ją w XVIII w.).

¹¹ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38-59; Г. Хрущев, *История Замойского собора (1720 года)*, Вильна 1880, s. 155-267; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014, s. 325-342.

Dokładna data utworzenia protopopii tomaszowskiej jest nieznana. Pewne jest natomiast, że miało to miejsce pod koniec XVII w., o czym mogą świadczyć wykazy parafii diecezji chełmskiej z lat 1619-1620 i wykaz dekanatów z lat 1683-1685, w których trzy parafie unickie z Tomaszowa są jeszcze przyporządkowane do dekanatu tyszowieckiego¹². Natomiast po raz pierwszy protoprezbiteria tomaszowska odnotowana została w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 r. Dekanat tomaszowski, podobnie jak dwa inne dekanaty – horodelski i zamojski, utworzony został w drodze podziału większych jednostek. Protopopia tomaszowska powstała na skutek podziału protoprezbiterii tyszowieckiej. Nowo utworzona jednostka administracyjna w początkowym okresie funkcjonowania obejmowała swoim zasięgiem 23 parafie¹³. Powiększenie dekanatu o kolejne trzy parafie nastąpiło między 1696 r. a pierwszym rozbiorem Polski. Jak wyliczył Witold Kołbuk, około roku 1772 protopopia ta liczyła 26 parafii i powiększyła się o kolejne: Ciotuszę, Wieprzowe Jezioro, Bełzec, Gródek, Krupiec, Lipsko i Podhorce¹⁴. Dość znaczne zmiany w sieci parafialnej protopopii tomaszowskiej nastąpiły zapewne pod koniec XVIII i na początku XIX w. Wówczas to przy okazji kasowania niektórych parafii zmieniono także i przynależność organizacyjną niektórych probostw¹⁵. Z *Konsygnacji duchowieństwa dekanatu tomaszowskiego do konsystorza na dzień 31 stycznia 1811 podanej*, wynika że w tym roku dekanat liczył tylko siedem parafii (Tomaszów, Sopot – Majdan Sopocki, Łosiniec, Przeorsk, Chodywańce, Szlatyn i Typin)¹⁶. Taka organizacja dekanatu przetrwała do 1850 r., gdyż – jak wynika z wykazu ludności w parafiach na dzień 31 grudnia 1851 r. – do dekanatu tomaszowskiego została dołączona pobliska parafia w Tarnawatce¹⁷. Ostatnia zmiana organizacyjna protopopii tomaszowskiej miała miejsce w latach sześćdziesiątych XIX w. W związku z przygotowaniami do skasowania

¹² A. Gil, *Chełmska diecezja unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”*, Lublin 13-15.10.2005 r., red. S. Batruch, R. Zilionko, Lublin 2005, s. 305-307; A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 43-44.

¹³ Jak informuje *Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej Bełskiej bendących a w jedności Świętej z Kosciołem Rzymskim zostaiących y iak wiele do Ktozey Protoprezbiterji Kapłanów należeć ma, Roku 1696 Juni 3 dnia iest spisany w skład dekanatu tomaszowskiego wchodziły 3 parafie z Tomaszowa i po jednej z Rogóźna, Szarowoli, Łosińca, Maził, Łaszczówki, Rudy, Przeorska, Korhyń, Jarczowa, Jurowa, Wierszczycy, Szlatyna, Hubinka, Rzeczycy, Ułhówka, Żernik, Ratyczowa, Posadowa, Steniatyna i Nedeżowa*, za A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, s. 52.

¹⁴ W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej...*, s. 309-310.

¹⁵ Parafie takie zwano też „skasowanymi” lub „przyłączonymi”. Zob. J. Lewandowski, *Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia” 2007, vol. 62, s. 79.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: ChKGK), sygn. 146, s. 151.

¹⁷ Ibidem, sygn. 147, s. 50, 152, 245; sygn. 148, s. 27, 103; sygn. 149, s. 85-86, 261; sygn. 150, s. 23, 322; sygn. 151, s. 56, 137, 417, 510; sygn. 154, s. 89-90, 478; sygn. 228, k. 8.

unii w diecezji chełmskiej, dokonano ponownego podziału dekanalnego według powiatów. Znaczyło to, że z parafii leżących na terenie danego powiatu tworzone dekanaty przyjmujące nazwę od miasta powiatowego. W ten sposób powstało 12 dekanatów, a wśród nich dekanat tomaszowski liczący 30 parafii¹⁸. W takiej organizacji protopopia tomaszowska przetrwała do 1875 r., czyli do kasacji unii.

Podstawowymi źródłami do przedmiotowego artykułu są protokoły wizytacji parafii w Podhorcach. Omówienie wizytacji, jako źródła historycznego, oraz literatury tego zagadnienia można znaleźć w pracach Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego¹⁹. Istotne znaczenie akt wizytacji dla niniejszego zagadnienia wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, cmentarza i budynków gospodarczych.

Artykuł przedstawia dzieje parafii unickiej pw. Protekcji Najświętszej Maryi Panny w Podhorcach w XVIII w. Pewne jest, że wspólnota unicka w tej wsi funkcjonowała już w XVII w. Niestety, szczupłość danych dla tego okresu nie pozwala na odtworzenie jej działalności. Braki źródeł wynikają z faktu, że w tym czasie rzadziej sporządzano protokoły wizytacji, albo też do naszych czasów takie się nie zachowały; mogły też być wynikiem strat i zniszczeń spowodowanych działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi²⁰. Nie bez znaczenia dla tego zjawiska był także brak skłonności księży Kościoła wschodniego do stałego dokumentowania jego organizacji i swojej działalności, gdyż dominowała wśród nich ustna kultura prawna.

Powstanie parafii

Utworzenie parafii w omawianym okresie było wynikiem dwóch zasadniczych etapów. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi etap stanowiła erekcja, będąca prawnokanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora²¹.

¹⁸ W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 102.

¹⁹ P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, „*Studia Archiwalne*” (Lublin) 2007, nr 2, s. 199-232; S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „*Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*” 1962, t. 5, nr 3, s. 43; H. E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 1964, t. 8, s. 5-186.

²⁰ Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob. A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 61-66.

²¹ E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 11, 14.

Il. 1. Podhorce. Wycinek z mapy F. Von Miega, *Karte des Königsreiches Galizien und Lodomerien*, 1:28800, 1779-1782

Źródło: Kriegsarchiv, Wien, rps. B. IX a, k. 390.

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał zaistnienie stanu prawnego, dokument erekcyjny zaś stan ten tworzył²². W przypadku Podhorzec, nie znany jest żaden z wyżej wymienionych dokumentów, wiadomo natomiast że w 1533 r. istniała tam cerkiew prawosławna²³. Funkcjonowanie tam parafii prawosławnej przez dalszą część XVI w. potwierdzają źródła skarbowe. W rejestrze poborowym z lat 1564, 1573, 1574 pop z Podhorzec opodatkowany był w wysokości 1 zł, natomiast w latach 1578-1580 i 1585 w wysokości 2 zł²⁴. Nie wiadomo także, kiedy została tam utworzona parafia unicka. Pierwsze dane potwierdzające jej funkcjonowanie w Podhorcach pochodzą z początków XVII stulecia. W spisie parafii protopopii tyszowieckiej z 1620 r., widnieje wspólnota wiernych w tej wsi²⁵. Nie zachowały się także informacje dotyczące wprowadzania unii w tej parafii. Wiadomo natomiast, że w siedzibie dekanatu, Tyszowcach, pomiędzy jej zwolennikami i przeciwnikami doszło do zamieszek na tle religijnym. W latach trzydziestych i czterdziestych XVII w. miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym

²² Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. Wójcik, *Fundacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 760-761.

²³ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 232.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), sygn. 34, k. 832; sygn. 36, k. 305v, 462v, 524v, 601; sygn. 51, k. 218; *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ziemia Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 210.

²⁵ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, *Studia i Materiały do Dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 1, s. 306.

odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron²⁶. W związku z powyższym można domniemywać, że podobnie jak i w siedzibie dekanatu, tak i w podległych mu parafiach – a więc i w Podhorcach – zajścia mogły mieć podobny przebieg.

W pierwszym okresie funkcjonowania parafia w Podhorcach organizacyjnie przynależna była do dekanatu tyszowieckiego. Wiadomo bowiem, że w 1573 r. istniała w Tyszowcach protopopia prawosławna²⁷. Można więc sądzić, że struktura terytorialna i organizacyjna Cerkwi prawosławnej po unii nie uległa poważniejszym zmianom. Podobnie było w przypadku dekanatu tyszowieckiego²⁸. Pewna wiadomość o przynależności tej parafii do protopopii tyszowieckiej pochodzi z wykazu dekanatów unickiej diecezji chełmskiej z lat 1683-1685²⁹. Zmiana przynależności organizacyjnej parafii w Podhorcach i włączenie jej do dekanatu tomaszowskiego poświadcza *Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej Bełzkiej bendących a w jedności Świątey z Kościołem Rzymskim zostaiących y iak wiele do Ktorey Protoprezbiterji Kapłanow należeć ma, Roku 1696 Junii 3 dnia iest spisany*, który poza potwierdzeniem funkcjonowania świątyni w Podhorcach, nie podaje żadnych bliższych szczegółów³⁰. Pewne jest, że parafia unicka w tej wsi funkcjonowała prawie przez cały XVIII w., kiedy to pod jego koniec, została przez władze austriackie zdegradowana do rangi cerkwi filialnej i włączona do parafii w Typinie³¹. Najprawdopodobniej miało to miejsce po 1 maja 1788 r., kiedy to zmarł ostatni, ujawniony w źródłach, paroch tej parafii ks. S. Terlecki³².

²⁶ *Ibidem*, s. 73-74.

²⁷ AGAD, ASK, sygn. 36, k. 307v.

²⁸ Natomiast samo wprowadzenie unii nie odbyło się w dekanacie bez zamieszek na tle religijnym między jej zwolennikami i przeciwnikami. W latach 30. i 40. XVII w. miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron, A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810...*, s. 73-74. Więcej na temat wprowadzania unii patrz: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934; B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 26-44.

²⁹ A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, s. 50.

³⁰ *Ibidem*, s. 52.

³¹ B. Слободян, *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005, s. 304. Taki scenariusz potwierdzają badania Witolda Kołbuka, który twierdzi, że likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miała miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim. Zob. W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 15-17.

³² APL, ChKGK, sygn. 110, s. 497; sygn. 636, s. 820.

Cerkiew parafialna

Pierwszych danych o budynku cerkwi pw. Protekcji Najświętszej Maryi Panny w Podhorcach dostarcza protokół wizytacji parafii z 1743 r., dokonanej przez wizytatorów delegowanych przez ks. Felicjana Filipa Wołodkowicza, biskupa chełmskiego³³. Niestety, księża dokonujący kontroli nie opisali wyglądu świątyni, a skoncentrowali się jedynie na jej stanie. W tym przypadku okazało się, że cerkiew jest w złym stanie technicznym i potrzebowała naprawy w „ścianach, dachach i opasaniu”. Ponadto pojawia się informacja o dzwonnicy z trzema dzwonami. Mimo że w protokole nie podano, z jakiego materiału zbudowana była zarówno cerkiew, jak i dzwonnica, na podstawie analogii można być pewnym, że były to budowle drewniane, pokryte gontem lub słomą, gdyż wówczas z takiego materiału stawiano najczęściej budowle sakralne nie tylko we wsiach, ale także i w miastach³⁴. Kolejnych, a zarazem i ostatnich ujawnionych, XVIII-wiecznych, informacji o świątyni w tej wsi dostarcza protokół wizytacji dokonanej przez biskupa Maksymiliana Ryłłę 11 czerwca 1761 r.³⁵ Z informacji hierarchy wynika, że świątynia między wizytacjami została wyremontowana, o czym świadczy zapis: „Cerkiew w ścianach i dachach dobra”. Budowla posiadała nieokreśloną w źródle liczbę okien oprawionych w drewno i jedne drzwi, osadzone na żelaznych zawiasach i zamykane na zaszczepkę. W protokole jest wymieniony także ogrodzony cmentarz. Biskup nie określił jednak, czy była to nekropolia znajdująca się przy cerkwi, czy też usytuowana za wsią. Mimo braku wskazówek można jednak domniemywać, że był to cmentarz przycerkiewny, podobnie jak i w wielu innych parafiach³⁶.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w utensylia. Po raz pierwszy o naczyniach liturgicznych w opisywanej cerkwi informuje protokół powizytacyjny z 1743 r.³⁷ Zgodnie z tym źródłem do celebracji Eucharystii służyły wykonane z cyny: puszka *pro conservando Venerabili*, kielich z pateną i łyżeczką³⁸. Z szat kieli-

³³ Ibidem, sygn. 107, k. 265.

³⁴ J. Górak, *Kościół drewniany Zamojszczyzny*, Zamość 1986; i d e m, *Dawne cerkwie drewniane w dawnym województwie zamojskim*, Zamość 1984.

³⁵ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 499.

³⁶ Cmentarz przy cerkwi był m.in. w pobliskim Nedeżowie, a także Szarowoli, Grodysławicach, Podlodowie, Nabrożu, Maziłach, Siemnicach, Steniatynie. Zob. APL, ChKGK, sygn. 110, s. 397, 408, 488, 499; sygn. 122, k. 272v; sygn. 245, k. 22v.

³⁷ Ibidem, sygn. 107, k. 265.

³⁸ Puszka – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego. Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłacany, lub wykonany z innego drogocennego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosforę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyńka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. Łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach lawyną, służy do udzielania wiernym komunii świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału,

cha wymienione są dwa korporały³⁹. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1761 r., wśród naczyń liturgicznych zaszły zmiany jakościowe⁴⁰. Cynową puszkę, kielich i patenę zastąpiły utensylia wykonane ze srebra i pozłoczone. W źródle brak jest informacji o łyżeczce, ale należy się domyślać, że ta była cynowa (jak podczas poprzedniej wizytacji) i dlatego wizytator jej nie odnotował. Natomiast ilość korporałów pozostała bez zmian.

Trudno sobie wyobrazić nabożeństwo bez odpowiedniej oprawy, do której potrzebne są różnorodne przedmioty, dopełniające i uświetniające jego przebieg. Pierwsza informacja o ołtarzu i jego wyposażeniu w opisywanej cerkwi pochodzi z protokołu wizytacji z 1743 r.⁴¹ Jak wynika z zapisu źródłowego była to cerkiew z dwoma ołtarzami. Do okrycia prestonu służył jeden antymins, a do przekrycia i osłonięcia ołtarzy 10 „obrusów i różnych sztuk białych” oraz dwie jedwabne zasłonki⁴². Wśród innych utensyliów wymieniony jest cynowy krzyż na drewnianym „sedesie” (postumencie), stary mosiężny trybularz, dzwonek do „elewacji” (mszalny), nieokreślona liczba drewnianych lichtarzy i antependium⁴³. W protokole wymieniona jest także ikona Matki Najświętszej, na której były umieszczone dwie srebrne korony i dwie chorągwie z płótna, z wymalowanymi były wizerunkami świętych. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1761 r., ilość sprzętu stanowiącego wyposażenie ołtarza zmieniła się dość znacznie w stosunku do poprzedniej wizytacji⁴⁴. Z tekstyliów przybyło nowych obrusów i zasłonek, tak że tych pierwszych było 16, a tych drugich trzy. Zwiększyła się także liczba antyminsów do dwóch. Wśród utensyliów metalowych przybyły kolejne dwie srebrne korony, których liczba wzrosła do czterech. Zapewne zakupiono nowy trybularz, skoro w zapisie, tak jak w poprzednim protokole, nie ma dopisku „stary”. Wcześniej wspomniana ikona Najświętszej Maryi Panny została ozdobiona koralową sukienką z żółtym

co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. „Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszczają ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa” – są to słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakaralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 59, 79, 92.

³⁹ Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena w czasie mszy świętej. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 53.

⁴⁰ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 496.

⁴¹ Ibidem, sygn. 107, k. 265.

⁴² Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu rozkładana na prestonie (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 12-13.

⁴³ Trybularz – kadzielnica. Ibidem, s. 113. Antependium – dekoracyjna zasłona przedniej części mensy ołtarzowej, z przedstawieniem scen z życia Chrystusa, Matki Bożej lub świętych. B. M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Polska-Ukraina...*, s. 336.

⁴⁴ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 496-497.

galonem⁴⁵. Mimo wzrostu zasobności wyposażenia ołtarza, dokonujący wizytacji biskup Maksymilian Ryłło nie do końca był zadowolony, skoro w dekrete powizytacyjnym nakazał parochowi „cyborium przystojniejsze sporządzić” i „szafkę na oleje sacra (święte) sporządzić”⁴⁶.

Szaty liturgiczne, zwane także paramentami (od *paramenta* – szaty ozdobne), to rodzaj odzieży stosowanej w czasie liturgii, mającej na celu określenie i zaznaczenie funkcji osoby ją noszącej. Pierwszych danych o szatach liturgicznych w tej cerkwi dostarcza protokół wizytacji z 1743 r.⁴⁷ Według niego paroch miał do dyspozycji trzy aparaty „ze wszystkim” (kompletne) i tyle samo alb⁴⁸. Wśród aparatów jeden był w kolorze białym z kitajki, drugi czerwony z harusu, a ostatni żałobny „materialny” (ze zwykłego płótna)⁴⁹. Wśród alb, dwie były z płótna krasnego (w tym przypadku może chodzić o kolor – czerwony, lub o określenie „piękne”), a trzecia z płótna domowego (zapewne chodzi o zwykłe płótno domowej roboty).

Jak pokazuje protokół wizytacji z 1761 r., liczba aparatów zwiększyła się do pięciu, natomiast z alb ubyla jedna⁵⁰. W przypadku alb została tylko podana ich ilość, natomiast wśród aparatów poza ich liczbą podano, z czego były wykonane, określono ich stan lub konkretne przeznaczenie. I tak, trzy były przedstawione jako stare, jeden jako żałobny, a ostatni w białym kolorze uszyty był z tkaniny półparterowej⁵¹.

Bardzo ważnym elementem wyposażenia świątyni, oprócz argentiów i szat liturgicznych, były także księgi liturgiczne, według których w Kościele odprawia się nabożeństwa oraz udziela sakramentów. Dzięki księgom sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają teksty modlitw i nabożeństw prywatnych.

Informacji dotyczących ksiąg znajdujących się w omawianej cerkwi dostarczają protokoły wizytacji z 1743 i 1761 r. W źródłach tych oprócz wymienionych nazw poszczególnych wolumenów jest także zastosowany podział ze względu na sposób wykonania, a w jednym przypadku określone jest miejsce wydania. Zapisy te pozwalają także prześledzić zmiany, jakie zaszły między przedmiotowymi wizytacjami.

⁴⁵ Galon – wyrób pasamoniczny w formie gładko lub wzorzystej tkaniny, rzadziej płóciennego taśmy z nitek jedwabnych, bawełnianych i metalowych. Zob. I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999, s. 60.

⁴⁶ Cyborium (tabernakulum) – puszka do przechowywania konsekrowanej hostii. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 24.

⁴⁷ APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

⁴⁸ Aparat – komplet przyborów i szat potrzebnych przy odprawianiu ceremonii. I. Turnau, *op. cit.*, s. 15.

⁴⁹ Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce XVII-XVIII w. Kitajka – cienka, dość gęsta, gładka tkanina jedwabna o splocie płóciennym, jednobarwna lub mieniąca się. Najprostsza i najpospolitsza z tkanin jedwabnych. Wyrabiana na Wschodzie, w XVII w. Importowana do Polski z Turcji. Za Stanisława Augusta wytwarzana w Gdańsku. *Ibidem*, s. 16, 87.

⁵⁰ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 497.

⁵¹ Parterowa tkanina – wyrób jedwabny o kwiatowym wzorze. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 133.

Tabela 1. Księgozbiór cerkwi w Podhorcach w XVIII w.

data	ewangelia	mszał ⁵³	apostoł ⁵⁴	służebnik ⁵⁵	typikon ⁵⁶	triod cwietnaja ⁵⁷	psalterz ⁵⁸	trebnik ⁵⁹	oktoich ⁶⁰	trefolój ⁶¹
1743	x	-	x	2x	x	x	x	x	x	x
1761	x	x	x	-	-	x	x	-	-	x

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265; sygn. 110, s. 497.

W przypadku metody wykonania ksiąg należy zaznaczyć, że zdecydowana większość była drukowana, tylko oktoich i typikon były pisane ręcznie. Można się domyslać, że były to dość stare egzemplarze, pochodzące być może z XVII-wiecznego księgozbioru, w nienajlepszym stanie, skoro w 1761 r. nie zostały już odnotowane. Miejsce edycji jest określone w przypadku mszału i jednego ze służebników, które były wydane w Uniowie. Mimo że w przypadku pozostałych wolumenów nie podano miejsca wydania, można być pewnym, że poza wyżej wspomnianym Uniowem mogły to być Wilno, Supraśl, Lwów lub Poczajów⁶¹. Ubytek pięciu ksiąg, a zwłaszcza treb-

⁵² Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie mszy świętej. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 65.

⁵³ Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów. *Ibidem*, s. 13.

⁵⁴ Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła Wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty. *Ibidem*, s. 100.

⁵⁵ Typikon (ustaw) – zawiera szczegółowy opis wszystkich nabożeństw na cały rok liturgiczny i metody korzystania z wszystkich pozostałych ksiąg liturgicznych. *Ibidem*, s. 113.

⁵⁶ Triod *postnaja* i *cwietnaja* – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele Wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. *Postnaja* zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i wielkiego postu, do Wielkiej Soboty. *Cwietnaja* zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych. B. Pańczuk, *Księgi Liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Góźdz, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, kol. 110.

⁵⁷ Psalterz – część księgi liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 92.

⁵⁸ Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. *Ibidem*, s. 112.

⁵⁹ Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym. *Ibidem*, s. 73-74.

⁶⁰ Trefolój (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna, zawierająca wybór tekstów formularzy świątecznych większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 128.

⁶¹ Drukarnia przy klasztorze bazylińskim w Uniewie działała w latach 1648-1770. Przy klasztorze bazylińskim Trójcy Św. w Wilnie działała w latach 1628-1839. Natomiast we Lwowie były

nika, musiał zaniepokoić wizytatora biskupa, Maksymiliana Ryłłę, skoro w dekreście powizytacyjnym hierarcha nakazał w „drukarni unickiej drukowany trebnik kupić”.

Uposażenie duchowieństwa

Duchowni sprawujący posługę duszpasterską w parafiach byli uprawnieni do posiadania kościelnego beneficjum, które dawało im określone dochody. Beneficjum plebańskie składało się z nieruchomości, takich jak: ziemia uprawna, łąki, ogrody, budynki oraz z różnego rodzaju praw majątkowych: czynszów, najmu domów, propinacji, mesznego, stołowego i dziesięcin (iskopu)⁶². Uzupełnienie dochodów parochia stanowiły serwituty: wolny wyrąb drewna w lasach na opał i budowę, połów ryb oraz korzystanie z pastwisk. Ważnym źródłem dochodów były także opłaty *iura stolae*⁶³. Ten ostatni rodzaj świadczeń powodował jednak pewne nadużycia, które polegały na tym, że kapłani oczekiwali wygórowanych należności. Aby uniknąć takich sytuacji, w Kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*⁶⁴.

Niestety, nieznany jest pierwotny fundusz parafii w Podhorcach. Dotychczas dla XVIII w. ujawniono tylko dwa zapisy informujące o uposażeniu tej wspólnoty. Pierwsza informacja znajduje się w protokole wizytacji z 1743 r.⁶⁵ Według tego źródła paroch uprawiał trzy ćwierci pola. Pierwsza zaczynała się pod stodołą cerkiewną, a kończyła przy lesie zwanym „Oniszowski”. Druga, zwana „Czubryńską”, położona

dwie drukarnie: Józefa Szmulńskiego, działająca w latach 1687-1688, i drukarnia przy klasztorze bazylikańskim, działająca w latach 1700-1708. Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim (ławra pocza-jowska) działała w latach 1733-1830. Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim w Supraślu działała w latach 1695-1804 z przerwą w latach 1697-1711. O. Narbutt, *op. cit.*, s. 41.

⁶² Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej proboszczowi przez parafian w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaconego proboszczowi od domów. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa–Kraków 1979, s. 126, 186. Iskopy – danina oddawana w zbożu. J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze” (Wrocław) 1988, t. 13, s. 73. Zob. także: J. Półciwiardek, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

⁶³ Prawo do pobierania opłat *iure stolae* wynikało ze spełniania przez duchownych określonych posług religijnych, takich jak: chrzest, zapowiedzi, ślub, pogrzeb i błogosławieństwa kobiety po ślubie i chrzcie dziecka, tzw. wywody. Zob. M. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995; idem, *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*, Lublin 1998, s. 49-52.

⁶⁴ W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Przynależność do klas zależała od majątności wiernego. APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438-439.

⁶⁵ Ibidem, sygn. 107, k. 265-265v.

była pod Horodyszczem. Z jednej strony pole to graniczyło z gruntem JW Czyżewskich, z drugiej z polami wsi Werszczyca, „na które prawo panów Leskich nadane 5 czerwca 1725 roku, drugie prawo od drugiego brata Leskiego Józefa nadane 1 maja 1733 roku”. Ostatnia ćwierć nazwana „Lisowską” położona była za groblą, naprzeciw ćwierci „Czubryńskiej”. Do tego gruntu przylegała łąka, która ciągnęła się do rzeki (zapewne Huczwy). Oprócz tego był jeszcze ogród, na którym znajdowały się zabudowania gospodarcze i plebania. Proboszcz miał także prawo wybierania dziesięciny snopowej od parafian w wymiarze jednej kopy z ćwierci pola. Po raz drugi o uposażeniu parafii jest mowa w protokole wizytacji z 1761 r.⁶⁶ Niestety, niewiele to źródło wnosi, ponieważ biskup Maksymilian Ryłło ograniczył się do zapisu: „Grunty według dawnych wizytacji”.

Plebania i zabudowania gospodarcze

Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i budynki gospodarcze w Podhorcach, można się jedynie domyślać, że miało to miejsce wówczas, gdy powstała pierwsza cerkiew lub niewiele później. Wiadomo także, że plebanie często ulegały zniszczeniu z powodu pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na taki stan rzeczy miał także nietrwały materiał – drewno, z jakiego były zbudowane. Jak wyżej wspomniano, mieszkanie dla proboszcza było stawiane zwykle razem z cerkwią albo zaraz po jej wybudowaniu. Niestety, nie znaleziono źródła, które zawierałoby informację o plebanii w Podhorcach z tego okresu. Pierwsza, a zarazem ostatnia odkryta, XVIII-wieczna, pewna informacja o proboszczówce, pochodzi dopiero z protokołu wizytacji z 1743 r.⁶⁷ Według tego źródła plebania była budynkiem składającym się także z piekarni, komory i sieni.

Oprócz miejsca do zamieszkania niezbędnym elementem gospodarstwa plebańskiego były zabudowania gospodarcze. Jedyna informacja o tych budynkach przy cerkwi pochodzi z protokołu wizytacji odbytej w 1743 r.⁶⁸ Źródło informuje, że przy plebanii znajdowało gumno ze stodołą, oborą i szopą, wykonanymi z chrustu⁶⁹. W protokole najwyraźniej brakuje informacji o kurniku czy też innym pomieszczeniu dla ptactwa domowego, które tam z całą pewnością było, gdyż trudno wyobrazić sobie gospodarstwo wiejskie bez kur, kaczek czy też gęsi.

⁶⁶ Ibidem, sygn. 110, s. 497.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 107, k. 265v.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Gumno – w dawnych gospodarstwach rolnych przestrzeń między zabudowaniami gospodarskimi; podwórze gospodarskie otoczone spichrzami, stodołami i brogami. Służyło do składowania zwiezionego zboża i jego młócenia. Określano tak również budynek, w którym przechowywano snopy przed wymłóceniem oraz plac w stodole, o twardej ubitej ziemi, na którym cepami młócono zboże. *Wielka encyklopedia Polski*, t. 3, red. M. Karolczuk-Kędzierska, Kraków 2004, s. 224.

Duchowieństwo

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował pleban-proboszcz-paroch, zarządca parafii, któremu podlegali pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Decydujący wpływ na wybór parocha mieli wówczas kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi⁷⁰. Hierarcha kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Proboszcz więc był prawnie zatwierdzonym – stałym, w zasadzie nieusuwalnym duszpasterzem w określonej parafii, zarządzającym jej majątkiem. Podobną grupę duchownych stanowili administratorzy, którzy byli tymczasowymi zarządcami majątku parafialnego i opiekunami duchowymi powierzonych im parafian. Ta właśnie „tymczasowość” w zasadzie odróżniała administratorów od parochów⁷¹. Część duchownych, po otrzymaniu święceń kapłańskich, swoją pierwszą pracę podejmowało w charakterze pomocników rządców parafii. Tę grupę duchowieństwa parafialnego stanowili wikariusze i koadiutorzy⁷². W XIX w. na koadiutora i wikariusza używano również określenia *kooperator* (oryg. *koonepamop*)⁷³. Byli oni najbliższymi współpracownikami proboszczów, którzy często ze względu na podeszły wiek lub stan zdrowia, nie mogąc podołać swym duszpasterskim obowiązkom, angażowali pomocników. Wikariusze utrzymywani byli wyłącznie z prowizji plebanów, którzy określali wikariuszowi i kooperatorowi należną pensję. Ze względu na stałe zmniejszanie się liczby duchowieństwa unickiego, liczba takich pomocników była niewielka, a okres ich pracy był zazwyczaj krótki. Najczęściej wynosił od kilku miesięcy do jednego, dwu, rzadko kilku lat.

⁷⁰ Kolator, *collator* – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. B. M. Seniuk, *op. cit.*, s. 337.

⁷¹ Staranie się o objęcie beneficjum parafialnego w charakterze proboszcza wymagało sporo zabiegów. Najpierw należało zdać egzamin konkursowy. Następnie należało zgłosić się do władz kościelnych ze stosownymi dokumentami takimi jak: metryka urodzenia, życiorys, opinia diekana i prezenta od kolatora parafii. Wszystkie te dokumenty po rozpatrzeniu przez władze diecezjalne w Chełmie, przesyłane były do władz wojewódzkich administracji państwowej, które jeśli nie znalazły przeszkody, przesyłały je do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w Warszawie. Tam była podejmowana ostateczna decyzja, po której, jeżeli była pozytywna, kandydat składał stosowną przysięgę i dopiero wówczas był „instalowany” na proboszcza przez odpowiedniego diekana. Wszystkie te zabiegi wymagały kosztów, czasu i niekoniecznie kończyły się powodzeniem. W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim...*, s. 65-77.

⁷² Wikariusz, łaciński *vicarius* – zastępca działający w czyimś imieniu. J. Sondi, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 989. W języku słowiańskim: *vikar, pomožni duhovnik* (ksiądz pomocniczy). F. Vodnik, *Słownik polsko-słoweński*, Ljubljana 1977, s. 1030. W języku łacińskim *coadiutor* (koadiutor) to współpracownik, pomocnik. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań–Warszawa–Lublin 1958, s. 116. „W szczególności Koadiutor, którego osoba duchowna dla podeszłości wieku, lub dla starości przybiera, wyznaczając po śmierci swojej następcą na urządzie” (S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1860, s. 390).

⁷³ *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński* Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku, oprac. J. Dzendzeliwski, Warszawa 1997, s. 107, 326.

Odtworzenie pełnej obsady cerkwi w Podhorcach w badanym okresie jest niemożliwe z powodu luk w źródłach, spowodowanych zniszczeniami, jak i wcześniej wspomnianym brakiem skłonności Kościoła wschodniego do trwałego dokumentowania swojej organizacji i działalności. W przypadku tej parafii ustalono czterech parochów. Pierwszym, odnotowanym w 1743 r., był ks. Maksym Wilkiewicz, który w czasie wizytacji miał 36 lat⁷⁴. W związku z tym można być pewnym, że urodził się on około 1707 r. Najprawdopodobniej po nim posługę kapłańską w tej parafii pełnił ks. Leon Pliskiewicz, który widnieje w źródłach pod 1759 r.⁷⁵ Według protokołu wizytacji z 1761 r. parochem był ks. Stefan Terlecki, o którym wiadomo, że zmarł 1 maja 1778 r., w wieku 74 lat⁷⁶. W spisie zmarłych kapłanów widnieje on jako paroch podhorecki, stąd należałoby sądzić, że urzędował w tej parafii aż do śmierci, gdyby nie wpis z 22 czerwca 1762 r. Właśnie pod tą datą jest zapis, że prezentę na beneficjum Podhorce otrzymał ks. Jakub Pliskiewicz, po rezygnacji ks. Leona Pliskiewicza⁷⁷. Można się domyślać, że Jakub był synem Leona i co było naturalne, mógł objąć funkcję po swoim ojcu, podobnie jak to miało miejsce wśród większości duchownych unickich w Rzeczypospolitej⁷⁸. W tym przypadku powstaje niestety niejasność: podczas wizytacji 10 czerwca 1761 r. jako paroch tej parafii był odnotowany ks. Stefan Terlecki, nic natomiast biskup Maksymilian Ryłło nie wspomina o ks. Leonie Pliskiewiczu. Można oczywiście przypuszczać, że ks. Leon Pliskiewicz był w podeszłym wieku i nie mógł sprawować sakramentów, a jego syn był za młody, żeby go zastąpić, wobec powyższego funkcję parocha pełnił ks. Stefan Terlecki⁷⁹. Idąc w tym kierunku, można domniemywać, że Jakub po osiągnięciu wieku otrzymał święcenia i prezentę na to beneficjum, jednak z nieznanых nam przyczyn nie objął tej parafii.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, pogrzeby, spowiedź). Ważnym elementem pracy księdza było nauczanie prawd wiary. Sprowadzało się to do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza i katechizacji ludu. Plebani byli zarządcami majątku parafialnego. Ponadto do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się i odstępstwa w tym zakresie.

⁷⁴ APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

⁷⁵ Ibidem, sygn. 636, s. 16.

⁷⁶ Ibidem, sygn. 110, s. 497; sygn. 636, s. 820.

⁷⁷ Ibidem, sygn. 636, s. 115.

⁷⁸ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 963-964; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998, s. 377-378.

⁷⁹ Prawo kanoniczne precyzowało, że święcenia subdiakonu można było przyjąć w dwudziestym drugim roku życia, diakonu – w dwudziestym trzecim, a prezbyteriatu – przynajmniej po rozpoczęciu dwudziestego piątego roku życia. Od wymogu spełnienia tych warunków można było ubiegać się po uzyskaniu dyspensy zezwalającej na przyjęcie święceń wcześniej niż określało prawo. W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 101-102.

Niestety, nie ma zbyt bogatego materiału źródłowego, świadczącego o pracy duszpasterskiej księży parafii w Podhorcach. Pierwsze, a zarazem i ostatnie dane w tym zakresie pochodzą z protokołu wizytacji z 1761 r.⁸⁰ Odnotowano tam, że pleban „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie” z wiernymi studiował. Jak pokazała wizytacja, nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro wizytujący parafię pod karą kanoniczną zabronił plebanowi dawać ślub osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”. Ponadto biskup Maksymilian Ryłło nakazał parochowi „w drugą niedzielę po Bożym Ciele jechać do Rachań, do klasztoru komunistów, i tam ośmiodniowe rekolekcje odprawić”⁸¹.

Wierni

Istotnym czynnikiem, mającym wpływ na funkcjonowanie parafii jest liczba wiernych, którzy ją tworzą. Niestety, informacje dotyczące unitów w parafii Podhorce są dość ubogie. Pierwszych danych w tym zakresie dostarcza protokół sporządzony po wizytacji w 1743 r., gdzie zaznaczono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem wieś Podhorce, w której zamieszkiwało 20 unitów⁸². Dalszych danych dostarcza protokół wizytacji z 1761 r.⁸³ Jak wynika z zapisu źródłowego, struktura organizacyjna parafii nie uległa zmianie, wzrosła natomiast liczba wiernych do około 80 „sposobnych do spowiedzi”. Oczywiście wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także umożliwia opisanie jej struktury demograficznej. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy (za Cezarym Kukło) do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, gdyż taką liczbę stanowiły dzieci młodsze⁸⁴. Stosując ten wskaźnik, można określić, że w 1743 r. parafia liczyła około 25, a w 1761 r. około 100 wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii nie dysponujemy źródłami, które pozwoliłyby na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty religijnej. W przebadanym materiale źródłowym odnaleziono tylko jedną, wspomnianą już powyżej notkę w dekrecie

⁸⁰ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 497.

⁸¹ Na temat rekolekcji kapłańskich zob. W. Bobryk, *op. cit.*, s. 72-74.

⁸² APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265v.

⁸³ Ibidem, sygn. 110, s. 497.

⁸⁴ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

po wizytacji z 1761 r., że paroch „nie powinien dawać ślubu osobom nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu”⁸⁵.

Zakończenie

Wizytacje biskupie z lat 1743 i 1761 r. pozwoliły częściowo zarysować XVIII-wieczne dzieje parafii unickiej pw. Protekcji Najświętszej Maryi Panny w Podhorcach, pozostaje jednak szereg kwestii do ustalenia. Na podstawie dotychczas ujawnionych źródeł nie udało się jednak ustalić czasu powstania tej wspólnoty wiernych. Należy sądzić, że powstała po zawarciu unii brzeskiej w miejsce wcześniej działającej parafii prawosławnej. Stąd też można się domyślać, że jednostka ta, podobnie jak i inne parafie w ciągu pierwszych lat istnienia, otrzymała konieczne podstawy ekonomiczne i wyposażenie do obrzędowości unickiej. Pewne jest, że paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane przez okres funkcjonowania parafii.

Niewiele wiadomo na temat warunków mieszkaniowych parocha, źródła wspominają o tym tylko raz. Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku budynków gospodarczych. Także dane dotyczące liczby wiernych są bardzo ubogie. Określenie liczby wiernych jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego zjawiska, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. Podobna sytuacja ma miejsce także w obsadzie cerkwi, gdyż udało się ustalić tylko czterech duchownych.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Skarbu Koronnego sygn. 34, 36, 51

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki sygn. 107, 110, 122, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 228, 604, 636.

Kriegsarchiv, Wien:

rps. B. IX a, k. 390.

⁸⁵ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 497.

Źródła drukowane

- Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5: *Dokumenty z lat 1401-1440*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, nr 1223, 1361.
- Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902.
- Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 2: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 2: *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1903.

Opracowania

- Bieńkowski L., *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, kol. 132.
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970.
- Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005.
- Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998.
- Dydycz A. P., *Opisanie odnalezienia relikwii św. Józefa Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów doczesnych szczątków*, „*Rocznik Białokopodlaski*” 2004, t. 12, s. 159-176.
- Dylągowa H., *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa 1996.
- Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2012, *Acta Collegii Suprasliensis*, t. 14.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, *Studia i Materiały do Dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 1.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”*, Lublin 13-15.10.2005 r., red. S. Batruch, R. Zilionko, Lublin 2005, s. 61-66.
- Gil A., *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stępień, Przemysł 2000, s. 29-61.
- Gil A., *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm 1999.
- Gil A., Skoczylas I., *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin–Lwów 2014.
- Głoger Z., *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903.
- Górak J., *Kościół drewniany Zamojszczyzny*, Zamość 1986.
- Górak J., *Dawne cerkwie drewniane w dawnym województwie zamojskim*, Zamość 1984.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań–Warszawa–Lublin 1958.
- Karbownik M., *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995.
- Karbownik M., *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*, Lublin 1998.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998.
- Kość J., *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, [w:] *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich*, red. W. Boryś, t. 13, Wrocław 1988, s. 57-102.

- Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Kumor B., *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*. Praca zbiorowa, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 26-44.
- Lewandowski J., *Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia*” 2007, vol. 62, s. 77-84.
- Librowski S., *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 1964, t. 8, s. 5-186.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906.
- Likowski E., *Unia brzeska*, Warszawa 1907.
- Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1860.
- Litak S., *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „*Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*” 1962, t. 5, nr 3, s. 41-58.
- Markunas A., Uczcieli T., *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001.
- Mironowicz A., *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48-58.
- Nabywaniec S., *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998.
- Narbutt O., *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2004, s. 384-385.
- Pańczuk B., *Księgi Liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Góźdz, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, kol. 110.
- Półciwartecki J., *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974.
- Seniuk B. M., *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stepień, Przemyśl 2000, s. 309-346.
- Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, oprac. J. Dzendzeliwski, Warszawa 1997.
- Soczyński K., *400-lecie unii brzeskiej*, Warszawa 1996.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- Sygowski P., *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, „*Studia Archiwalne*” (Lublin), nr 2, s. 199-232.
- Sygowski P., *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759-1762*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stepień, t. 5, Przemyśl 2000, s. 233-285.
- Turnau I., *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.

- Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy, Toruń, 28 XI 1996 – 5 I 1997 r.*, red. M. Woźniak, Toruń 1997.
- Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Praca zbiorowa*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994.
- Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum odbytego w Wyższym Seminarium Duchownym w Radomiu 19 IV 1997 r.*, red. A. Hejda, Radom 1998.
- Vodnik F., *Słownik polsko-słoweński*, Ljubljana 1977.
- Wielka encyklopedia Polski*, t. 3, red. M. Karolczuk-Kędzierska, Kraków 2004.
- Wiśniowski E., *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 237-238.
- Wójcik W., *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 760-761.
- Wyczawski H. E., *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa-Kraków 1979.

Слободян В., *Церкви Холмской епархії*, Львів 2005.

Хрущевич Г., *История Замойского собора (1720 года)*, Вильна 1880.

Януш Фриковський, *Історія парафії Храму Покрови Пресвятої Богородиці в Подхорцах, томашовського повіту у XVIII столітті в світлі канонічних візитацій*

Подхорце (Podhorce) це село, історія якого сягає п'ятнадцятого століття. Перша згадка про нього датується 1409 роком. Саме тоді у джерелах зафіксовано, що дехто Микола із Подхорців був одним із фундаторів упosaження (фінансового забезпечення) церкви в сусідньому Городку. Спочатку село було розташоване в Белзькому князівстві. В 1462 році Королівство Польське приєднало Белзьке князівство, перетворивши його на Белзьке воєводство, яке перебувало в його складі до 1772 року. Згодом, після першого розподілу Польщі, Подхорце були у Австрійській Імперії, потім у Князівстві Варшавському. А згідно з рішеннями Віденського конгресу відійшли разом із іншою частиною Князівства Варшавського до Російської імперії. На сьогоднішній день знаходиться у сільській гміні Ярчув у східній Польщі, що належить до Томашівського повіту Люблінського воєводства.

Таким чином, протягом аналізованого періоду у селі Подхорце проживало русинське населення, функціонувала православна парафія, і після укладення союзу – греко-католицька. Перші відомості про православну церкву у селі датовані 1533 р. Джерела також вказують на те, що на початку сімнадцятого століття функціонував там уніатський приход. Протягом усього існування, приход належав спочатку до тишовецького деканату, а згодом, після утворення томашівського деканату, до нього.

Аналіз звітів канонічних візитацій дозволяє дійти висновку, що церква в селі була дерев'яною, священні ж посудини були не дуже багатими. Поруч з церквою розташо-

вані дзвіниці і кладовище. Парох жив за рахунок прилеглих земель та лук, власного господарства, а також різних поборів від віруючих. Він мав в своєму розпорядженні невелику пресвітерію з господарськими будівлями. Для згаданого періоду автор встановив персоналії чотирьох настоятелів та нарахував, що число прихожан коливалася від 25 до 100 віруючих. Уніатський прихід в селі існувало, ймовірно, до кінця вісімнадцятого століття. Тоді ж його було понижено до рангу філіальної церкви і включено в склад приходу в Типіні.

Ключові слова: Подхорце, прихід, церква, парох, греко-католики, упосаження, священні посудини

Janusz Frykowski, *The history of the Uniate Parish of the Protection of the Most Holy Virgin Mary in Podhorce in Tomaszów Lubelski County in the light of 18th century church visitations*

Podhorce is a country village dating back to at least 15th century. The first written record comes from 1409 when Mikołaj from Podhorzec was one of the benefactors of church furnishings in the nearby church in Grodek. Originally the village was located in the Duchy of Belz and in 1462 the Duchy with all the villages got incorporated into the Crown of the Kingdom of Poland. After the first partition of Poland, Podhorce was annexed by the Habsburg empire, then it became part of the Duchy of Poland and following the joint resolutions of the Congress of Vienna it was given to Russian Empire. At present, Podhorce belongs to Jarczów gmina (commune) in the powiat of Tomaszów in Lubelskie province.

Due to the fact that at the time of the present research Podhorce was mostly inhabited by Russian people, there was an Orthodox parish, which became a Greek Catholic parish after the Union of Brest. The first written record about the Orthodox church comes from 1533, whereas the functioning of the Uniate parish is confirmed at the beginning of 17th century. Throughout its existence, the parish belonged the Deanery of Tyszowce and Tomaszów.

Having analyzed post-visitation protocols, it might be deduced that it was a wooden church poorly equipped with ecclesiastical utensils. There was also a bell tower and a cemetery by the church. It has been determined a paroch (parish priest) had some arable land as well as grassland at his disposal to support himself, furthermore, he collected various ecclesiastical fees from his parishioners. For the period of time this research is focused on, personal information of 4 parochs as well as the approximate number of parishioners that varied between 25 and 100 has been established. The Uniate parish in this village functioned until the end of 18th century when it was relegated to a branch church and incorporated into the parish in Typin.

Keywords: Podhorce, Uniate parish, Orthodox church, paroch (parish priest), Uniates, endowment, utensils